

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מרדכי מישור

תולדות שימוש הצורות בעברית ההתחדשות המתמדת של מערכת ה"זמנים"

סיפורים מרתקים אפשר לספר על חייהן ועל גלגוליהן של מלים. מלים נולדות, משתנות, יוצרות צירופים חדשים – והכול בדרכים שונות ובלתי צפויות. אוצר המלים פתוח לחידושים ולשינויים. ואילו הדקדוק – מלאי הצורות – סגור וגדור, מאורגן רשימות רשימות סדורות עד כדי שְעָמוּם, חסום בפני הפתעות (חוץ מכמה חריגים, שמכניסים קצת לחלוחית במקצוע והרבה מפח נפש בתלמידים).

התפתחות הדקדוק אינה עשירה בחידושי צורה. היציב בדקדוק העברי מרובה לאין שיעור על המתחדש. במה אפוא התפתחות הדקדוק ניכרת? בשימושי הצורות, בתפקידים החדשים שהצורות הוותיקות ממלאות וחוזרות וממלאות.

בתוך תחום הדקדוק, היערכות הפועל תופסת מקום בראש. הפועל ערוך בסדירות גדולה כל כך, שכל סטייה מזדקרת לעין. לכן נוה להמחיש את תולדות שימושי הצורות דווקא בתחום הפועל. מן הקטגוריות הדקדוקיות של הפועל בחרתי בקטגוריה המכונה "זמן", שהיום אנחנו מביעים בה את העבר ("סיפר"), ההווה ("מספר"), העתיד ("יספר"), ובחינות אחרות שאינן זמן ממש: הציווי ("סִפֵּר"), המקור ("לספר"), ואולי גם שם הפעולה ("סיפור"), שהוא, למעשה, בשולי התחום. מסורת הדקדוק של ימי הביניים הורשה לנו מונחים, המשקפים את התפקידים שתלו המדקדקים בצורות: "עבר", "בינוני" (כלומר: הווה, הזמן שבין העבר לעתיד; לימים פורש פירוש חדש: הצורה שבין השם לפועל), וכיו"ב, ועצם המונח "זמנים", כינון של הקטגוריות הדקדוקיות הנ"ל.

מערכת ה"זמנים" התחלפה פעם אחר פעם, וקבעה את אופיין של חטיבות היסטוריות בלשוננו. מן הפרטים שנחקרו – ועדיין לא הכול נחקר – עולה התמונה שנתאר בהמשך הדברים.

ה"עבר" לא ציין מעיקרו – כך סבורים הבלשנים – אלא מצב. במשך הזמן קיבל ה"עבר" הוראה של מצב שלאחר פעולה, מעין ה־present perfect

בדקדוק האנגלי, ומכאן הוראה של עבר ממש, וגוני הוראה אחרים. במקרא יש שרידים לא מעטים להוראה המקורית: מצב (בהווה, בזמן הדיבור), כגון: קח נא את בנד... אשר אהבת (בראשית כב, ב); "מה טבו אהליך" (במדבר כד, ה). מבין הגוונים שה"עבר" מביע יש להזכיר את ההוראה של תוצאה, מסקנה, ציפייה או כיו"ב (בצירוף וי"ו שוואית): "כי ביום אכלכם ממנו, ונפקחו עיניכם" (בראשית ג, ה); "הסר מסוכתו והיה לבער, פרץ גדרו והיה למרמס" (ישעיה ה, ה). ה"זמן" השולט בסיפור עדיין איננו ה"עבר", אלא ה"עתיד" (בצירוף וי"ו פתוחה): "ויצא יעקב... וילך... ויפגע... וילן... ויקח... וישם... וישכב... ויחלם" (בראשית כח, י-יב). רק בתקופת המשנה, בלשון הקרויה לשון חכמים, הוכשר ה"עבר" לשמש בסיפור: "מעשה שאמרו לחוני המעגל... אמר להם... התפלל... עג עוגה ועמד בתוכה ואמר..." (תענית ג, ח). שאר ההוראות של ה"עבר" לא נשכחו לחלוטין; המדרש מספר כיצד היו בני ישראל דואגים במדבר ואומרים: "אוי לי שמא לא ירד מן למחר, ונמצינו מתים ברעב" (ספרי במדבר, פרשה פט); "נמצינו" – בעתיד. ובעצם, גם היום אתה יכול להיתקל בשלט הזהרה בלשון: "סע לאט והגעת מהר", או בקריאה של "מגן דויד אדום" הגורסת: "תרום דם והצלת נפש אחת".

הצורה הסיפורית של המקרא ("וילך..."), אף היא לא נשכחה, אבל נדחקה לתחום הפיוט; ואם נתעלם מסופרים אחדים, שניסו להחיות את סגנון הפרוזה המקראית בזמן ההשכלה (כגון מאפו), עד היום מקומה בשירה... ובהומור (בבחינת קריקטורה של השירה).

על צורות ה"עתיד" עברה מהפכה ממש. אני אומר "צורות" – לשון רבים – מפני שצורות "עתיד" שונות היו. אם נשווה את לשון המקרא ללשון ימינו, נבחין במקרא בצורות "עתיד" שאינן שוות לחלוטין ל"עתיד" שבלשון ימינו: (א) "עתיד מקוצר", בלא התנועה הסופית: "יהי", "יעש", או בשינוי התנועה של עי"ן הפועל, כגון צירי (בדרך כלל חסר) במקום חיריק: "יסתֵר", "יגֵל"; (ב) "עתיד מוארך", בתוספת ה־ה: "אשיֶרה", "אדַבֶרה". בצד הצורות ה"משונות" האלה ישנה במקרא הצורה ה"רגילה" שלנו: "יהיה", "יסתֵר", "אדבר". הצורות ה"משונות" לא נתקיימו בכל הגזרות ובכל הבניינים (ברובם נעלמו בשל תהליכים פונטיים), אבל במקומות שנתקיימו יש להן תפקידים מוגדרים: הצורה המקוצרת מביעה ציווי לגוף נסתר, הצורה המוארכת מביעה נכונות לפעולה (של המדבר, כמובן). מסתבר שכבר בזמן

המקרא התרופפה ההבחנה בין צורות ה"עתיד" השונות, אם לדון על-פי חוסר הסדירות בשימושיהן. בלשון חכמים כל השימושים האלה נדבקו בצורה ה"פשוטה", והצורות ה"משונות" נעלמו מן הלשון – או שוב, ביתר דיוק, נדחקו לתחום הפיוט, כאמצעי קישוט. צורת ה"עתיד", היחידה מעתה, על כל שימושיה המקוריים והטפולים עליה, נעשתה עמוסה כל כך בהוראותיה, שהדוברים תרו אחר דרכים להביע ביתר נמרצות את המציאות ה"ממשית", את העובדות שאין בהן לא ציווי ולא נכונות ולא תכונות סובייקטיביות נלוות. רק כך אפשר להסביר את הפלישה התקיפה של ה"בינוני" ושל צורות שְׁמוּנוֹת אחרות אל מערכת הפועל; פלישה זו הושיבה את ה"בינוני" במושב של כבוד במערכת ה"זמנים", ועודדה את ה"עתיד" לצמצם את שלטונו לתכנים סובייקטיביים של הבעת הפעולה: ציווי ונכונות – כאמור – וכן רצון, בקשה, הזמנה, תקווה וכיו"ב. על התיאור האובייקטיבי של ההווה, ובמידה מרובה גם של העתיד, השתלט ה"בינוני". להבעת העתיד יוחד הצירוף "עתיד ל..." (שפירושו המילולי: מוכן ל...), אבל צירוף זה לא נוצל ניצול מלא.

בימי הביניים, בהשפעת הערבית, הוחזר ל"עתיד" כושר הבעת ההווה והעתיד, בצד ה"בינוני". ההיערכות הנוהגת בלשונו, שבה ההבחנה בין ההווה לעתיד מובעת בניגוד "בינוני"/"עתיד" ("מספר"/"יספר"), היערכות זו חדשה היא, ולמרבה התמיהה, עדיין אין יודעים אימתי נתגבשה.

עוד שימוש היה לצורת ה"עתיד" במקרא: הבעת פעולה הַרְגִּילִית (פעולה חוזרת ונשנית וכיו"ב); כגון: "על כן יאמרו המשלים" (במדבר כא, כז) – בהווה, בכל זמן; "כי לנביא היום יִקְרָא לפנים ה'ראה" (שמואל א' ט, ט) – בעבר ("לפנים"). אף שימוש זה הצטמצם ברבות הימים, עם אימוץ הפועל "היה". הפועל "היה" תפס כבר בלשון המקרא מקום חשוב במבנה המשפט, אבל לא יצר צירופים פועליים. הביטויים "והיה...", "ויהי...", אינם מצטרפים למלה מסוימת במשפט, אלא למשפט כולו. והנה כבר במקרא אנו מוצאים באקראי שהפועל "היה" מצטרף לצורת ה"בינוני", כגון: "עַמֻּדוֹת הָיוּ רַגְלֵינוּ בִּשְׁעָרֶיךָ" (תהלים קכב, ב); "הַבֶּקֶר הָיוּ חֲרוֹשׁוֹת" (איוב א, יד). פסוקים אלו מבשרים את שהיה עתיד להיות כלל גדול בלשון חכמים: מעין "זמן מורכב", שבו הפועל "היה" וה"בינוני" מביעים מצב, או פעולה הרגלית (לגוּוֹנִיה). בולט הדבר בפעולות ובמצבים, שאנחנו מביעים היום בפעלים שונים. למשל, מה שאנחנו מביעים בזוג הפעלים "עמד" ו"קם",

מובע בלשון חכמים בשתי התנהגויות של פועל אחד: "היה עומד" (מצב), כנגד "עמד" (קימה, מעבר למצב עמידה). בלשון חכמים, "היה עומד" מביע לא רק מצב, אלא, כאמור, פעולה הרגלית, כלומר: נהג לקום.

בימינו, פעולה הרגלית אפשר להביע בצורת ה"עבר". השימוש של "היה" + בינוני" להבעת פעולה הרגלית ("כשגרתי בתל-אביב הייתי חוזר הביתה כל ערב בשעה שש") אינו הכרחי, אבל קיים בלשונו, ודומה שאין בו משום ייחוד סגנוני. ואילו השימוש של הצירוף הזה להבעת מצב, מסתבר שהוא מצומצם; באופן סדיר למדיי הוא מנוצל להבחין בין הווה לעבר של פעלים כגון "יכול", "גר" ("היה יכול", "היה גר"). בפעלים שאינם מביעים מצב, כגון "קם", הבחנה זו מנועה. בפעלים שהבחנה בין עבר להווה מובעת בצורות חד-משמעיות ("כתב"/"כותב", "סיפר"/"מספר"), השימוש של הצירוף "היה" + בינוני" להבעת מצב ("אותו ערב כשחזרתי הביתה אשתי הייתה עומדת ומחכה לי בחוץ") יש בו ייחוד סגנוני מעניין: מצד אחד הוא אופייני לספרות היפה, האמונה על המקורות; מן הצד האחר הוא אופייני לבני עדות המזרח, שלשון אמם ערבית.

ראינו כיצד "הבינוני" – שם תואר מעיקרו – קנה לו שבייתה במערכת הפועל, בייחוד לתאר עובדות המתרחשות כאילו לנגד עינינו. ה"בינוני" אינו מוסר עלילה, וכשהוא משולב לסיפור תפקידו לתאר עובדות רקע, השתלשלויות צדדיות וכיו"ב. כך שימושו גם מחוץ לתחום ההווה. אפילו בלשון חכמים, הרגישה להבחנה בין ההווה לעבר, יש ל"בינוני" שימוש לא מבוטל במסירת עובדות מן העבר, בצירוף הפועל "היה" ובלעדיו.

כאן המקום להעלות לתודעת הקורא, שגם בלשונו ה"בינוני" משמש, במסגרות ספרותיות מוגדרות, לתיאור העבר. כיצד מוסרים תקציר של ספר או של סרט? "... אז מופיע הנסיך... הפושע בורח, והנסיך מציע לנערה...". כל מספר יודע, שבדיחות מספרים ב"בינוני": "בימי המאורעות הגדולים של תרצ"ו. אוטובוס של "אגד" נוסע מירושלים לתל-אביב. מרחוק יורים בו. הנהג ממהיר את האוטובוס, חברו היושב לצדו מזרז: – עוד גז, עוד, עוד. אישה ירושלמית סמוכה אליהם סופקת כפיה ופותחת פיה ביודית מאה-שערימית: – אוי ואבוי לי! כאן יורים, והם – מדברים עברית..." (א' דרואנוב, ספר הבדיחה והחידוד, סימן 2651).

ה"מקור" אינו אלא שם עצם מופשט; במקרא הייחוד של ה"מקור" מטושטש כלשהו, ויש שפוסלים את עצם השאלה, אם מלה מעין "לאהבה",

כגון בפסוק "לאהבה את ה'" (דברים יא, יג), היא "מקור" ממש או שם עצם בתפקיד של "מקור". במרוצת הזמן התגבשה צורת "מקור" סטנדרטית, הנוטה להיבנות בדגם ה"עתיד", ולה מצטרפת מלת היחס "ל-" (השווה למצב באנגלית: to...). לשיא ההתפתחות באימוץ דגם ה"עתיד" הגיעה לשון חכמים: "לומר" (= לאמר), "ליתן" "לישב" – עלפי "אמר", "יתן", "ישב". שאר השימושים של ה"מקור" המקראי נפלו בגורלן של צורות אחרות, בעיקר הצורות הקרויות שמות פעולה, כגון "הליכתו" (במקום "לכתו"). עוד "מקור" יש במקרא, שאין לו נטייה (לכן הוא מכונה "מקור מוכרת"), וצורתו: "שְׁמֹר", "זָכֹר", "יָצָא". אחד השימושים הרווחים שלו הוא בצירוף פועל מפורש, כגון "יָצָא תצא". שימוש זה נעלם, למעשה, עם חתימת המקרא, ולא היה לו המשך בלשון התנאים; אבל בזמן האמוראים – יותר מ-500 שנה לאחר חתימת המקרא – הייתה לו עדנה, הפעם בתחליפים ה"מודרניים" של ה"מקור" המקראי המובהק, ואלו הם: "לצאת תצא", "חידוש חידש הכתוב". בפיוט, בתפילה, בספרות היפה שלאחר התלמוד, חזר הצירוף המקראי "יָצָא תצא" לשימוש, ודחק את רגלי חברו התלמודי "לצאת תצא", עד שזה הופיע שוב בדורות האחרונים ("לצאת יצאתי בזמן, אבל עד שהגעתי..."), כנראה בהשפעת היידיש.

עינינו הרואות: אותן הצורות, הקיימות בתקופה אחת, נטרפות לקראת התקופה הבאה, וחוזרות ונערכות היערכות שונה. גלגלים אלו אינם שרירותיים: מאחוריהם עומדת הרגישות למהויות מסוימות, והנכונות להתעלם מאחרות – הכול לפי האספקלריה שהמציאות נשקפת בה לעיני החברה לדורותיה.

[דברים אלו נישאו במעמד הזיכרון השנתי למר משה ברייטברד ז"ל בשנת התשמ"ט.]